

Irena Bukowska-Floreńska, Władysław Jacher

Wstęp

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 9, 7-12

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wstęp

Rodzimy się, żyjemy, pracujemy zawsze w jakimś ekosystemie. Cechą istotną ekosystemu jest homeostaza, czyli równowaga między wszystkimi jego elementami – przyrodniczymi, biologicznymi, środowiskowymi. Ważną rolę odgrywają elementy kulturowe i społeczne. Pierwsze tworzą bazę wartości stojących na straży ekosystemu, drugie generują więzi społeczne między ludźmi na podłożu ekosystemu, służące wewnętrznej spójności między ludźmi a całym bogatym otoczeniem.

Procesy społeczne i kulturowe zachodzą w określonych środowiskach i zbiorowościach społecznych typu: wieś, miasto, dzielnica, społeczność lokalna i regionalna. Przestrzeń ekologiczna tych społeczności, jeśli ma zachować ludzkie oblicze, wymiar antropologiczny, musi być naznaczona kulturą i wartościami, które bronią jednostki, grupy i systemy społeczne przed zagładą, upadkiem i zniszczeniem.

Niektórzy uważają, że „duszą kultury jest kultura duszy”. Oznacza to, że w nowoczesnym, globalizującym się, informacyjnym społeczeństwie istnieje pilna potrzeba wysokiej kultury wewnętrznej człowieka, bo ta gwarantuje taką jakość współczesnej kultury, która nie dopuści do zniszczenia przestrzeni przyrodniczej i społecznej dzisiejszego świata.

Strategią dostosowywania otaczającego środowiska do biokulturowych potrzeb człowieka, ekologicznymi uwarunkowaniami kulturowego rozwoju, mechanizmami utrzymywania się równowagi między człowiekiem a kulturą, a także formami adaptacji systemów kulturowych do warunków środowiskowych zajmuje się ekologia kulturowa. Jest to jedna ze współczesnych specjalizacji etnologii, zwana też antropologią ekologiczną. Traktuje ona kulturę jako instrument adaptacji człowieka do środowiska. Proces ten jest twórczy¹.

¹ *Men in Adaptation*. Ed. Y.A. Cohen. Chicago 1974, cyt. za: A. Posern-Zieliński: *Ekologia kulturowa*. W: *Słownik etnologiczny – terminy ogólne*. Red. Z. Staszczak. Warszawa–Poznań 1987, s. 71–74.

Polska etnologia i antropologia kulturowa mają dotąd skromne doświadczenia badawcze w zakresie ekologii kulturowej czy ekologii społecznej². Szerszą dyskusję nad rolą środowiska naturalnego, w tym także kulturowego i społecznego, w życiu człowieka zapoczątkowały w latach 1992–1996 trzy kolejne międzynarodowe konferencje pod hasłem „Ecology and Folklore”, zorganizowane przez ówczesny Instytut Folklorystyki Uniwersytetu Łódzkiego³. Główne tematy dyskusji, inicjowanej merytorycznie przez prof. Violetę Krawczyk-Wasilewską, dotyczyły problemów etycznych oraz psychologicznych aspektów kultury, tradycji i tożsamości w różnych społecznościach etnicznych i regionalnych. Przedmiotem wypowiedzi referentów były: folklor (rozumiany jako kultura ludowa) – procesy zmian w środowiskach społecznych i politycznych, człowiek i natura – tradycje, zmiany i nowe formy wynikające z zagrożeń ekologicznych we współczesnym świecie. Dyskutowano nad rolą kultury ludowej jako źródła wiedzy o ekologicznym zagrożeniu, nad odbiciem degradacji ekologicznej w kulturze. Rozważano m.in. kulturowe skutki katastrofy w Czarnobylu, aspekty kulturowe rozpowszechniania się AIDS. Po konferencjach ukazały się abstrakty referatów, nieco później opracowanie zbiorowe i prace autorskie⁴. W 2005 roku Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej Instytutu Etnologii i Folklorystyki Uniwersytetu Śląskiego oraz Komisja Studiów nad Przyszłością Górnego Śląska przy Oddziale PAN w Katowicach zwołały ogólnopolską konferencję poświęconą problemom ekologii kulturowej w badaniach społeczności miejskich, w celu porównania badań etno-

² Ekologia społeczna (human ecology) – pojęcie wprowadzone przez Roberta Ezra Parka i Williama Ernesta Burgessa w: *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago 1921. Ekologia kulturowa – specjalizacja etnologiczna „stosowana do studiów nad funkcjonowaniem i zmiennością systemów kulturowych w kontekście ich związków ze środowiskiem przyrodniczym”; „orientacja zwana także antropologią ekologiczną koncentruje swą uwagę na zależnościach adaptacyjnych wiążących kulturę z ekosystemem”; zajmuje się też „formami adaptacji systemów kulturowych do lokalnych warunków środowiskowych”, „ekologicznymi uwarunkowaniami kulturowego rozwoju i mechanizmami utrzymywania się równowagi między środowiskiem i kulturą”. Zob. A. P o s e r n - Z i e l i Ń s k i: *Ekologia kulturowa...*, s. 71.

³ W konferencjach wzięli udział (niektórzy we wszystkich) etnologowie i folklorysty z uniwersytetów z: Chorwacji, Czech, Danii, Finlandii, Grecji, Kanady, Niemiec, Norwegii, Rosji, Słowacji, Szwajcarii, Szwecji, Węgier. Polskie ośrodki etnologiczne reprezentowali referenci z uniwersytetów: Łódzkiego, im. M. Kopernika w Toruniu i Śląskiego (ówczesnej Filii w Cieszynie).

⁴ *Ecology and Folklore. Papers presented at the International Conference Łódź – Dobieszów, September 9th–12th 1992*. Ed. by V. Krawczyk-Wasilewska in collaboration with M.A. Łukowska. Łódź 1992; *Ecology and Folklore II. Papers presented at the 2th International Conference Łódź, June 3rd–6th 1994*. Ed. by V. Krawczyk-Wasilewska. Łódź 1994; *Ecology and Folklore III. 3rd International Conference Łódź, September 23rd–25th 1996. Abstracts*. Łódź 1996; *Ecology and Folklore III. Češi v cizině/II*. Ed. by S. Brouček and V. Krawczyk-Wasilewska. Prague 1998; V. Krawczyk-Wasilewska: *AIDS. Studium antropologiczne*. Łódź 2000; I. Bukowska-Floreńska: *Cultural traditions as an ecological value (viewed through the example of the Upper Silesia)*. W: *Ethnology and anthropology at the time of transformation. Poland at the 14th Congress of the International Union of Anthropological and Ethnological Sciences*. Ed. by K. Kaniowska, D. Markowska. Łódź 1998.

logicznych i socjologicznych prowadzonych od lat na terenie Górnego Śląska z podobnymi badaniami z innych regionów przemysłowych Polski.

Zagadnienia ekologiczne jako problemy społeczne od kilkunastu lat są przedmiotem antropologicznych studiów socjologów w różnych polskich ośrodkach uniwersyteckich. Podejmują je często autorzy zajmujący się antropologią miasta⁵. Piotr Matczak z Instytutu Socjologii Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu wydał pracę podsumowującą niejako wiedzę na temat problemów ekologicznych jako problemów społecznych⁶. Instytut Socjologii Uniwersytetu Śląskiego od wielu lat prowadzi badania w „starym” zindustrializowanym regionie, jakim jest Górny Śląsk (Jacek i Kazimiera Wodzowie, Marek S. Szczepański, Urszula Swadźba i inni). Badaniami obejmuje się społeczności związane z przemysłem węglowym i hutniczym na terenie miejskiej aglomeracji – obszarze zagrożonym degradacją ekologiczną. Dwa najważniejsze problemy poznawcze to: Jaka jest aktualna wiedza mieszkańców o ich regionie, jego dewastacyjnym zagrożeniu i konsekwencjach tego? Jak ludzie oceniają tę sytuację i czy w związku z tym wykazują nastawienie pesymistyczne, katastroficzne czy też przyjmują postawę aktywności społecznej?⁷ Także pracownicy Instytutu Socjologii Uniwersytetu w Białymstoku, od lat zajmujący się całokształtem zagadnień funkcjonowania pogranicza etnicznego, podjęli badania z zakresu ekologii społecznej, koncentrując się na problemach tutejszej ludności dotyczących zasadniczych atutów endogenego rozwoju zdrowego ekologicznie regionu, stanowiącego „zielone płuca” północno-wschodniej Polski (m.in. nienadążanie przemian w sferze świadomości społecznej, szczególnie niewykształtowanie się odpowiednich postaw wobec współczesnej cywilizacji opartej na mechanizmie rynkowym⁸). Ponadto poddawane są studiom zachowania dewiacyjne młodzieży związane z procesem dezorganizacji społecznej, polegającej na upadku tradycyjnych wartości i norm, osłabieniu kontroli społecznej, instytucji społecznych⁹. Starannie przygotowana szczegółowa koncepcja badań i narzędzi badawczych pozwoliła na wypracowanie metodologicznej strategii badań, mogącej stanowić wzór dla innych.

Niniejszy tom „Studiów Etnologicznych i Antropologicznych” zawiera materiały prezentujące wyniki badań i obserwacji stosunku człowieka do środowiska, do zachodzących w nim zmian ekologicznych, do transformacji społecznych

⁵ Przykładowo: E. Kaltenberg-Kwiatkowska: *Koncepcje ekologii społecznej w socjologii polskiej*. W: *Przestrzeń i społeczeństwo. Z badań ekologii społecznej*. Red. Z. Pióro. Warszawa 1982; B. Jałowicki: *Ekologia społeczna a nowe paradygmaty w socjologii miasta*. W: *Szkola chicagowska w socjologii*. Red. K. Wódz, K. Czekaj. Katowice–Warszawa 1992; A.M. Łupina: *Ekologia czy pesymizm XX wieku?* Warszawa 1992; J. Aleksandrowicz: *Sumienie ekologiczne*. Warszawa 1988.

⁶ P. Matczak: *Problemy ekologiczne jako problemy społeczne*. Poznań 2000.

⁷ *The problems of ecological awerness*. Ed. by J. Wódz. Katowice 1995.

⁸ *Zielone Płuca Polski w opinii mieszkańców północno-wschodniej Polski*. Red. B. Borowska, P. Gliński, A. Sadowski. Białystok 2002.

⁹ *Młodzież Białegostoku wobec uzależnienia i przemocy*. Red. A. Sadowski. Białystok 2003.

i kulturowych, do zagrożeń, nie od razu lub nie w pełni uświadamianych, bądź sytuacji wymuszających konieczność dostosowywania się.

Degradacja przestrzeni egzystencjalnej – społecznej i kulturowej – widoczna jest w wielu środowiskach miejskich i podmiejskich, zwłaszcza przemysłowych, ale nie tylko. W jednych zachodzi stopniowo, wyzwalając społeczne postawy adaptacji do zmieniających się warunków życia, w innych powoduje zagrożenie ekologiczne o charakterze nieodwracalnym. Długotrwałe procesy rozwoju cywilizacji technicznej, nakładające się na lokalną bądź regionalną tradycję kulturową stanowiącą bazę wartości zastanych, bywają mechanizmem nie tylko degradującym, ale też inicjującym przetwarzanie i tworzenie, stosownie do potrzeb, wartości kulturowych decydujących z czasem o specyfice ekosystemu w warunkach zagrożenia ekologicznego. Na problematykę tę zwrócili uwagę autorzy pierwszej części niniejszego tomu zatytułowanej: *Przestrzeń miejska i przemysłowa a problemy ekologii kulturowej i społecznej*. Pierwsze trzy teksty dotyczą problemów ekologicznych w miastach przemysłowego rejonu Górnego Śląska, których przestrzeń kulturowa i społeczna są specyfiką zawdzięcza monokulturowej tradycji zawodowej. Ekologiczne zagrożenia tutejszego ekosystemu biologicznego i kulturowego warte są uwagi zarówno badaczy antropologów, jak i osób z racji swych uprawnień i kompetencji za niego odpowiedzialnych.

Dewaluację warunków życia w mieście powodują różne czynniki. Jednym z nich jest nadmierny hałas, jak też degradujące zawłaszczenie tradycyjnej przestrzeni mieszkalnej i estetycznej miasta w postaci *urban exploration* i graffiti. Są to nowe zjawiska kulturowe i społeczne, które stały się już przedmiotem zainteresowań etnologii i antropologii kulturowej, podobnie jak przenikanie społeczności miejskich w przestrzeń wsi, niejednokrotnie wywołujące degradację jej krajobrazu kulturowego.

W adaptacji kulturowej i społecznej duże znaczenie ma świadomość tożsamości lokalnej i środowiskowej. Szczególną rolę odgrywa ona w procesach społecznych wśród ludności różnego pochodzenia zamieszkałej wspólnie, tworzącej społeczność pogranicza. Zaistniałe bliskie czy bezpośrednie kontakty kulturowe umożliwiają adaptację jednostek i społeczności, ułatwiają proces integracji ludności napływowej z miejscową. Przykładem jest tu Śląsk Opolski, zamieszkały przez dwunarodową ludność rodzimą i ludność napływową z różnych regionów Polski, gdzie procesy te przebiegały stopniowo na wielu płaszczyznach kontaktów osobistych i grupowych, samorzutnych i wymuszonych nieraz administracyjnie. Stresogenność sytuacji nie sprzyjała początkowo procesowi integracji, która jednak z czasem nastąpiła w wyniku przystosowania się jednostek i grup społecznych do kontaktów kulturowych dzięki wzajemnej tolerancji i zrozumieniu wspólnych celów. Niełatwa jest adaptacja „obcego” w środowisku o wspólnej lokalnej tradycji, zwłaszcza w małych miastach.

Mozaikowy charakter społeczności wielokulturowej, wynikający z różnic etnicznych bądź regionalnych, tworzy się wskutek zmian osadniczych czy antagoni-

zmów sąsiedzkich prowadzących do konfliktów środowiskowych. Problemy te poruszają autorzy drugiej części tego tomu zatytułowanej: *Integracja i tożsamość lokalna jako społeczne wartości ekologiczne*. Mowa tu także o kształtowaniu się „stylu ekologicznego” jako społecznej tożsamości lokalnej w odniesieniu do sposobu i stylu życia wspólnoty mieszkańców osiedla położonego w przestrzeni o proekologicznych walorach przyrodniczych. Interesujące badawczo okazały się też skupiska młodzieży na pograniczu kulturowym i etnicznym polsko-czeskim. Alternatywną formą środowiskowej adaptacji dla tutejszych subkultur młodzieżowych stało się stowarzyszenie zawierające w swej nazwie pojęcie wolności (LIBERTE), której poczucie ma dla tych grup szczególne znaczenie.

Przestrzeń aktywności kulturalnej odgrywającej szczególną rolę w relacji człowiek – natura i człowiek – kultura, rozumiana także szerzej jako cywilizacja techniczno-konsumpcyjna, to przedmiot rozważań autorów trzeciej części tej pracy: *Przestrzeń twórcza, ludyczna i wierzeniowa – adaptacja czy nisza ekologiczna?* Nawiązując do nurtów filozofii, poszukujących sensownego miejsca człowieka na ziemi, obrazu harmonii i symetrii tkwiącego w naturze, zwracają oni uwagę na obecność motywu ekologicznego w literaturze i sztuce samorodnej. Podkreślają więc, że człowiek „odczuwa potrzebę funkcjonowania w zgodzie z otoczeniem, ponieważ każde zachwianie równowagi ekologicznej obraca się przeciw niemu”. To literatura, jak pisze jedna z autorek, uświadamia nam piękno przyrody i wartość kultury, tworzące środowisko człowieka. Wartości cywilizacji technicznej, tak potrzebnej człowiekowi, przez propagandę ideologiczną często wykorzystywane do swoich celów, tworzą w istocie utopijne wizje „szklanych domów”, wizję świata życzeniowego. Tymczasem kultura jest rezultatem kontaktów człowieka z przyrodą, podyktowanych jego duchowymi potrzebami. Najsilniej uwidacznia się to w sztuce ludowej, nieprofesjonalnej, zwanej też sztuką samorodną. Uprawianie jej jest przeżyciem estetycznym zarówno dla twórcy, jak i odbiorcy, jest formą kompensacji, wyzwoleniem i oderwaniem się od potoczności, daje możliwość refleksji „nad własnym życiem i swoim miejscem w świecie”.

Podobną funkcję spełnia uprawianie hobby jako formy aktywnego spędzania wolnego czasu. To działanie indywidualne nie tylko pozwala oderwać się od monotonnego rytmu dnia codziennego, lecz też zacieśnia więzi między ludźmi o podobnej pasji. Przez swój animacyjny charakter twórczy tworzy lepszą, własną przestrzeń życia, stanowiącą niszę ekologiczną w konsumpcyjnym świecie codzienności.

Swoisty wentyl bezpieczeństwa przed stresogenną rzeczywistością, w jakiej żyją ludzie w pogoni za coraz wyższym standardem życia, stanowi współczesna przestrzeń ludyczna. Człowiek z ochotą przenosi się z szarej codzienności tam, gdzie może spędzić czas beztrudnie, gdzie czeka go rozrywka niewymagająca szczególnych zabiegów organizacyjnych. Oprócz powszechnie znanych rytualnych świętowań wypełnionych atmosferą ludyczną oraz innych form zabawy, społeczeństwo konsumpcyjne coraz częściej preferuje rozrywkę bierną jako for-

mę konsumpcji. Autor podejmujący ten problem zwraca uwagę na fakt, iż współcześnie „miejsca, które zostały wykreowane w celach konsumpcyjnych, zasadnie można nazwać świątyniami konsumpcji”, są one „zarazem świątyniami zabawy i rozrywki”. Mowa tu o centrach handlowych – typowych przestrzeniach konsumpcji, gdzie jednak coraz częściej cel zakupu towarów schodzi na plan dalszy, liczy się zaś przyjemność, jaką daje nabywanie czegoś, oglądanie, spędzanie czasu pośród bogactwa towarów wyeksponowanych w estetycznie zaaranżowanej przestrzeni. Jest to „złota klatka” – współczesna przestrzeń konsumpcji zabawy, niepowtarzalna okazja do poprawienia sobie samopoczucia przez bezpośredni kontakt z wszelkimi materialnymi dobrami.

Inną kategorią niszy ekologicznej jest dla człowieka wiara w moce nadprzyrodzone, dająca mu psychiczne poczucia bezpieczeństwa. Tradycyjne wierzenia związane były najczęściej z poznawaniem otaczającego świata, z oswajaniem obcej, nieprzyjaznej człowiekowi przestrzeni. Niektóre przetrwały do dziś. Wiele z nich śladowo można odnaleźć w działalności współczesnych grup wyznaniowych. Wyznawanie religii, która jest odmienna od powszechnie panującej w danym kraju, z jednej strony prowadzi do alienacji społecznej, z drugiej jest czynnikiem więzi grupowej. Adaptacja w konkretnym środowisku miasta ma dla grupy wyznawców znaczenie nie tylko duchowej postawy ekologicznej wynikającej z potrzeby wiary, ale też potrzeby bycia w określonej społeczności, stanowiącej dla jej członków szczególną przestrzeń poczucia wspólnoty i odniesienia. Wypowiedź natury ogólnej dotycząca przestrzeni publicznej, do jakiej zalicza się wiele z przedstawionych w artykułach miejsc życia i działalności ludzi, stanowi klamrę zamykającą pewien etap dyskusji nad ekosystemem.

Prezentowane w tej publikacji wyniki badań naukowych pracowników Instytutu Etnologii i Folklorystyki Uniwersytetu Śląskiego, członków Komisji Studiów nad Przyszłością Górnego Śląska – Oddział PAN w Katowicach oraz autorów z innych ośrodków uczelnianych są głosem w dyskusji nad współczesnymi problemami ekologii kulturowej w przestrzeni miejskiej i podmiejskiej, zarówno w aspekcie degradacji środowiska, jak i kulturowej oraz społecznej adaptacji człowieka w tym środowisku i najbliższym otoczeniu. Ukazują zachowania społeczne nastawione na tworzenie środowiska spełniającego oczekiwania ludzi w zakresie potrzeb osobistych, grupowych i środowiskowych. Ten ekologiczny i antropologiczny punkt widzenia, oprócz opisu zjawisk i sytuacji, wskazuje też wnioski z nich płynące. Autorzy mają nadzieję, że przedstawione materiały mogą stanowić podstawę nie tylko bardziej ogólnych stwierdzeń, ale również wyznaczenia typologii konkretnych obszarów badawczych etnologii i antropologii kulturowej w przyszłości.

Irena Bukowska-Floreńska, Władysław Jacher